

In het oog van de storm: een filosofie verovert het continent

In de Leutragasse 5 is de avond ingevallen. Zoals gewoonlijk zit overdag iedereen op zijn kamer te werken en te schrijven. Op dit late uur hebben ze zich allemaal om de kleine sofa in de salon geschaard, dicht bij de haard: Fritz (Friedrich) en Wilhelm, Caroline en Dorothea, Schelling, Novalis en Tieck. Er wordt thee geserveerd, kaas, ingelegde haring, aardappelen, alles wat er van het middagmaal over is. Schelling doet geregeld een greep in de pot met zure augurken. Het spaargeld is vrijwel op, het schrijven brengt niet veel geld in het laatje. Maar dat is nu even niet van belang, er wordt gesoupeerd en gefilosofeerd, en Italiaans geleerd. Dante staat op het programma, *La Divina Commedia*, Fritz is er meesterlijk in. Als hij uit Dante voordraagt beginnen zijn ogen te schitteren en vertoont zijn gezicht, dat door rimpels is getekend sinds het met het tweede deel van zijn roman *Lucinde* niet zo wil vloten, weer regelmatig trekken. Door het reciteren vergeet hij bijna te eten.

Terwijl *Lucinde* op voltooiing wacht – het eerste deel is een halfjaar geleden met Pasen 1799 uitgekomen – werkt Schelling aan een groot gedicht over de natuur. Het moet het gedicht aller gedichten worden, over niets specifiek meer gaan, althans niets dat

als iets specifieks naar voren komt; een absoluut leerdicht, een speculatief epos moet er uit zijn pen vloeien met als enige inhoud: de onbepaalde vorm. Hij werkt er alleen voor zichzelf aan. Maar we zijn hier in Jena, en Jena is natuurlijk te klein om voor de anderen verborgen te kunnen houden wat je aan het wrochten bent. In huis weten ze allemaal waarmee Schelling bezig is.

Onlangs is zijn *Erster Entwurf zu einem System der Naturphilosophie* verschenen, iedereen heeft het erover. In literaire tijdschriften wordt hij er hevig om aangevallen, maar in Jena liggen de studenten aan zijn voeten. Schelling is iemand die aanstoot geeft, hij doet geheimzinnig, zelfs voor zijn vrienden is hij ondoorgrondelijk. Wie hem tussen de middag diep over de tafel gebogen zijn soep ziet lepelen, zou kunnen denken met een veldheer van doen te hebben, een Franse generaal wellicht, niet met een groot filosoof. Schelling is niet bijster geschikt om achter een kathedraal te staan, en evenmin hoort hij in de literaire wereld thuis: hij is van graniet.

Er is maar één iemand die gevoelig is voor zijn manier van doen: Caroline. Ze wordt de laatste tijd weer volledig door hem in beslag genomen – en hij, twaalf jaar ouder dan zij, door haar. Kort geleden nog had hij heimelijk een zwarte veer op haar hoed gestoken. Ze was erdoor van haar stuk gebracht. Een zwarte veer, dat betekent tovenarij, magie, geheimzinnigheid... Schelling maakt haar, waar iedereen bij is, dermate schaamteloos het hof dat Novalis, die het schouwspel uit zijn ooghoeken gadeslaat, vermoedt dat er een schandaal op losbreken staat, gitzwarte onweerswolken pakken zich samen. Er is in elk geval iets aan Schelling dat haar aantrekt. Misschien is het zijn stugheid, of zijn originaliteit. Ze zijn nog geen vijf minuten samen of ze krijgen al ruzie. Hij is het meest interessante wat haar sinds Wilhelm is overkomen.

Wilhelm Schlegel en Caroline, iedereen in de stad en in huis weet het, hebben lak aan het heilige sacrament van het huwelijk. Zij leven meer als goede vrienden samen dan als twee mensen die

elkaar eeuwige trouw hebben beloofd. Het schijnt dat hun huwelijk alleen nog op papier bestaat, ze hebben een tijdelijk huwelijk. Caroline kan het niet schelen wat er over haar wordt gezegd. Laat de mensen in de stad maar kletsen. Ze is eraan gewend.

Caroline gedraagt zich als de soevereine gastvrouw, laat zich in Schellings netten strikken, en ziet hoe Wilhelm op zijn beurt met Dorothea flirt. Iedereen doet maar. Een zotte vertoning, althans dat vindt Tieck. Maar niemand wil er woorden aan vuilmaken, ook hij niet. Als de wereld buiten met de dag verder uiteenvalt, moeten de geleerden op zijn minst hier in kleine kring gesloten blijven.

De revolutie is voorbij, Napoleon Bonaparte heeft haar beëindigd. Door middel van een staatsgreep heeft hij zich naar de top van de nog jonge republiek gekatapulteerd en regeert nu als eerste consul vanuit Parijs het land. Het ancien régime is definitief passé. Ook paus Pius vi heeft het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Al sinds februari 1798, na de verovering van de Kerkelijke Staat door de Franse troepen, zat hij in de citadel van Valence, en daar is hij nu in gevangenschap overleden. Er is een radicale breuk met het verleden opgetreden, dat staat vast. De macht van het pausdom, die eeuwenlang voor stabiliteit in Europa heeft gezorgd, is ten einde. Nooit eerder was de toekomst zo onzeker, het lijkt wel alsof ze steeds weer voorbij is voordat ze goed en wel is aangebroken. Er loopt een breuk dwars door de tijd.

Ook de vorsten in Duitsland zijn verontrust. Zij vrezen dat het gedweep met democratische ideeën kan overslaan, van de studenten op het gewone volk en de ambachtslieden, vervolgens op boeren, dienstbodes en dagloners. In Parijs heeft een volk zichzelf een grondwet gegeven, het heeft zich bevrijd van de klasse door wie het geknecht werd en is daarbij tot het uiterste gegaan, zelfs het schavot werd niet geschuwd.

De hertog van Weimar houdt precies in de gaten welke geleerde

welk college geeft, welke syllabi rondgaan, wat op welke wijze in de openbaarheid komt. De in Jena heersende en veelbesproken geestelijke vrijheid wordt van Weimar uit aan banden gelegd. Zelfs de geringste poging zich met de revolutie in te laten wordt door de overheid vervolgd. De filosoof Fichte is deze zomer nog door de universiteit ontslagen. 'Atheïsme' luidde de officiële reden, maar dat was slechts een voorwendsel. Fichte was de hertog van meet af aan een doorn in het oog. Al toen hij samen met Goethe het legerkamp voor het door de Fransen bezette Mainz bezocht, hadden ze beraadslaagd over de benoeming van de man die dan wel als de troonopvolger van Kant werd gezien, maar die ook doorging voor iemand met revolutionaire sympathieën.

Dit zijn maar een paar van de kwesties die in november 1799 het hertogdom Saksen-Weimar in beroering brengen. Vrijheid is het parool in deze dagen, autonomie. Wat echter ontbreekt is een hechte basis waarop zij kan worden gefundeerd. Het gebruik van geweld, dat is in Parijs wel gebleken, leidt niet tot het gewenste doel. De revolutie heeft haar kinderen opgegeten en is mislukt. Maar wat is vrijer dan de vrijheid van het denken en de vrijheid van de kunst? Filosofie en literatuur in plaats van politiek activisme en revolutionaire tamtam. Alleen door middel van filosofische reflectie en poëtisch voorstellingsvermogen kan de langverwachte politieke vrijheid worden bereikt. Alleen zij zijn in staat de kloven te overbruggen en de weg te effenen naar deze nieuwe, nog volledig onbepaalde toekomst. Niemand kan terug naar de tijd van vóór de nieuwe eeuw die spoedig zal aanbreken. Terwijl in Parijs de revolutie als beëindigd wordt verklaard, moet ze in Jena nog beginnen.

November 1799: Jena is dan zo ongeveer het intellectuele en culturele middelpunt van Duitsland. Nog geen vijfduizend inwoners telt de stad, bijna een vijfde daarvan bestaat uit studenten, een

middelgrote universiteits-, handels- en nijverheidsstad in het hertogdom Saksen-Weimar, gelegen in een dalketel en omgeven door steile hellingen van schelpkalk. Een bijna nog middeleeuwse plaats die nauwelijks de oude stadsgrenzen heeft overschreden. In het noorden de zonnige, door kasteelruïnes omzoomde berghellingen die in de herfst vol met zware druiventrossen staan, in het zuiden strekken zich de beemden uit waar het 's zomers wemelt van de zwemlustige studenten. Het stroompje de Leutra kronkelt langs de tuinen buiten de stadsmuren, een dunne zilverdraad die tweemaal per week door de smalle straatjes wordt geleid en het vuilnis meeneemt, de inhoud van kamerpotten die men 's morgens vroeg uit het raam kiepert, en die alles in de rivier de Saale deponiert waarin hij uitmondt.

Sinds 1558 staat hier de Salana, oorspronkelijk in de plaats gekomen van de elf jaar tevoren in de Schmalkaldische Oorlog verwoeste universiteit van Wittenberg, en gevestigd in een voormalig dominicanenklooster. Een provinciestedje zo op het oog: een klein gat vol studenten, professoren en kleinburgers. Aan de drie grote straten die van oost naar west lopen – in het noorden de Johannis-, in het zuiden de Kollegien- en daartussenin de Lautragasse – staan hier en daar tamelijk imposante gebouwen, waaronder een groot aantal professorenhuizen, half geleerdenwoning half collegezaal, die van generatie op generatie zijn overgeërfd. In de straatjes ertussen is het echter vrij bedompt. Waar het nabijgelegen Weimar, de *Musenhof* van hertogin-moeder Anna Amalia, op een hoogvlakte ligt en aan alle kanten de ruimte heeft, is hier alles op een kluitje gebouwd. Zonlicht valt alleen op de hoogste verdiepingen in, puntgevels buigen naar achteren of dreigen juist naar voren te vallen.

In tegenstelling tot de docenten is het de studenten verboden buiten de stadsmuren te wonen. Ook daarom is het er zo klein en vol, je kunt er amper ademhalen. Tegen de vuile muren, en de

wantsen en muizen die zich in het bedstro hebben genesteld, is geen enkel middel opgewassen. En toch oefent dit stadje een grote aantrekkingskracht uit op iedereen die iets te betekenen heeft of hoopt ooit iets te zullen betekenen. Hier, zo is spoedig in heel Europa te horen, is de eigenlijke residentie van de geest. Plato's academie staat tegenwoordig aan de Saale.

Johann Gottlieb Fichte, een fervent aanhanger van de nieuwe, kritische filosofie van Immanuel Kant, woont er sinds 1794. Vanuit het Oost-Pruisische Koningsbergen heeft Kant niets minder dan een filosofische aardbeving veroorzaakt. Zijn *Kritiek van de zuivere rede*, dat in 1781 in Riga uitkwam, is *het* boek van die tijd. Kant wil de filosofie een stevig fundament geven. Wat wij van de dingen om ons heen te weten kunnen komen, is afhankelijk van de vormen van ons verstand en van de vormen van onze waarneming, en de vormen van onze waarneming zijn ruimte en tijd. Over de dingen op zichzelf, de '*Dinge an sich*', kunnen we volgens Kant niets weten. Ons kenvermogen is beperkt.

Kants kritiek op de rede zorgt voor grote opschudding in de intellectuele wereld. Van nu af aan is het afgelopen met alle metafysische godsbewijzen. Het bestaan van God valt noch te bewijzen noch te weerleggen. Over de grote vragen betreffende de wereld, de ziel, God, vrijheid en onsterfelijkheid kan alleen met zekerheid worden gezegd dat de mens, die zich hierover het hoofd zal blijven breken, daarop nooit een antwoord vindt. Moses Mendelssohn, die begin jaren tachtig in Berlijn de gebeurtenissen volgt, noemt Kant de *Alleszermalmer*, de man die alles verplettert.

Aanvankelijk staat het boek echter te verstoffen op de boekenplanken. Pas in Jena krijgt het eind jaren tachtig de aandacht die het verdient, hier wordt het gelezen, besproken en becommentarieerd, hier begint – tegelijk met de grote revolutie die zich een paar honderd kilometer verder in Parijs afspeelt – zijn zegetocht over het continent.

Als een schokgolf verspreidt het kritische denken zich over het Europese continent en stort de geest in een crisis, waaruit deze zich alleen zelf kan bevrijden. ‘*Sapere aude!* – Heb de moed om je *eigen* verstand te gebruiken,’ luidt Kants maxime. Geen ontwikkeld mens kan daaraan voorbijgaan. Er zijn geen eilanden van eeuwige waarheden meer, net zomin als er nog onschuldige wetenschap in de beslotenheid van eerbiedwaardige universiteiten kan bestaan. Wat daar in Parijs door de politieke, de reële revolutie wordt omvergeworpen, wordt hier door de filosofische, de ideale revolutie met geweld uit haar voegen gelicht: de oude geloofsystemen hebben afgedaan. Kant is de nieuwe tijd. En Fichte zijn profet.

Sinds Fichte in Jena is, komen de studenten uit alle windrichtingen toegestroomd: Noren, Zweden, Zwitsers, Hongaren, Grieken, en ook Fransen: ze zijn ofwel uit het land van de revolutie gevlucht ofwel willen haar uitdragen, en juist in hem, Fichte, vinden zij de theoreticus van de politieke zelfbeschikking. De mens heeft geen andere meester boven hem staan, gehoorzaamt aan geen andere wet dan die hij zichzelf als rationeel wezen heeft gegeven.

Met zijn geschrift over de godsdienst was Fichte in één klap beroemd geworden. Algemeen werd aangenomen dat Kant de auteur ervan was, dat het hier zijn nog ontbrekende vierde kritiek betrof. Volgens Kant draaide de filosofie om vier vragen: Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Wat mag ik hopen? Wat is de mens? In wezen was het er maar één, omdat de eerste drie in de laatste vervat waren. In zijn drie grote *Kritieken* had hij duidelijk gemaakt wat er van de filosofie verwacht kon worden en zette hij zijn standpunt uiteen over kennistheoretische, morele en esthetische onderwerpen. Om de filosofie een solide basis te verschaffen, had hij de mogelijkheden en grenzen van de menselijke kennis aangetoond; de ethiek uit de beginselen van de zuivere rede afgeleid; en verklaard waarom voor de mens – een zowel zinnelijk als geestelijk wezen –

zoiets als vrijheid kan bestaan, ook al kan er over de wereld alleen worden nagedacht in termen van noodzakelijkheid en natuurwetten. Tot dusver had Kant echter nagelaten een standpunt over de religie in te nemen en over de vraag wat de mens zou mogen hopen.

Het anoniem verschenen *Versuch einer Kritik aller Offenbarung*, zo leek het, moest wel het laatste deel van Kants kritische onderneming zijn. Zo vreemd was dit vermoeden niet: Fichte is ervan overtuigd dat hij precies zoals Kant denkt. Zijn bewondering voor Kant is zo groot dat hij en zijn vrouw Johanna niet lang aarzelen hun zoon, als het eenmaal zover is, de naam Immanuel te geven. Immanuel Hermann, om precies te zijn. Fichte beweerde zelfs dat de kleine Immanuel als twee druppels water op de grote denker leek. Uiteindelijk werd bekend dat Fichte de schrijver van het boek over de openbaring was en had Goethe hem een aanstelling aan de universiteit van Jena bezorgd.

Blauwe rokjas, rode sjaal, gele kniebroek, donkere kousen: ook Schiller ziet men haastig door de straten lopen. Als de gezondheid van de hofraad het tenminste toelaat, en hij eens niet door ziekte is geveld – hij heeft last van telkens terugkerende hevige buikkrampen – en aan bed is gekluisterd en zijn huis niet uit kan. De tijden waarin hij zich een weg door een menigte moest banen omdat zo ongeveer de hele stad uitliep als hij zich op straat vertoonde, zijn voorbij.

Acht jaar geleden was hij ingestort en nog steeds is hij niet volledig hersteld. Het werk is er sindsdien niet minder om geworden. Hij heeft zojuist de laatste hand gelegd aan een trilogie, een groot toneelstuk over de Dertigjarige Oorlog: *Wallenstein*. Als Goethe in Jena is zoekt hij hem geregeld op. Schiller heeft de toegangspoort tot zijn tuinhuis, waar hij de zomermaanden doorbrengt, vaak tot in oktober en soms zelfs nog in november, speciaal voor het rijtuig van de dichtervorst laten vergroten, het 'koetshuisje', zoals Goe-

the het vertederd noemt. Samen houden hofraad en geheimraad zich bezig met poëzie en filosofie, natuuronderzoek en politiek. Intussen bestaan er zelfs verhuisplannen, waarin ook de hertog wel iets ziet: Schiller zou graag in Weimar willen wonen om dicht in de buurt van de schouwburg en zijn vriend te kunnen zijn.

Schiller heeft zich al lang voor Fichte in Jena gevestigd, slechts een paar weken voor de bestorming van de Bastille hield hij in het huis waar hij nu met zijn vrouw Charlotte, 'Lolo', en hun kinderen woont zijn inaugurele rede, op twee achtereenvolgende avonden. Het auditorium van Griesbach – met vierhonderd plaatsen de grootste van de stad – zat bomvol.

Ook Schiller heeft Kant bestudeerd. Vooral diens *Kritiek van het oordeelsvermogen*, die in 1790 was verschenen. Het vrije spel van de kennisvermogens dat Kant hierin beschrijft, is bij Schiller de kern van zijn idee van een esthetische opvoeding van de mens geworden. Hoe voorstellingsvermogen en verstand bij de esthetische aanschouwing met elkaar in wisselwerking staan en het begrip de aanschouwing daarbij moet omspelen om haar te kunnen vatten. Voor Schiller bevrijdt de kunst de mens van de macht van het naakte begrip, zij verbreekt de ketenen van de blinde noodzakelijkheid. Alleen de spelende mens is volledig vrij.

Kant is in Jena alomtegenwoordig. Het kantianisme wordt een heuse mode. Studenten jongleren met begrippen die zij niet begrijpen, bouwen systemen terwijl zij elkaar nog pueriel met de degen te lijf gaan en ook wel weten dat hun adembenemende constructies door het lichtste briesje van kritiek omver worden geblazen. Hersenspinsels. Speculatieve stellingen die zwaar als een waterrad om zichzelf heen draaien. Het gaat erom dat je erbij hoort. Studenten uit alle faculteiten houden zich met de filosoof bezig. Wat kan hun die saaie broodstudie schelen als zij zich met Kant, Fichte en Schiller in de stratosfeer van de geest kunnen begeven.

En nu is het afgelopen jaar in Jena een nieuwe hoogleraar be-

noemd: Schelling. Van hem wordt gezegd dat hij het kritische denken op een nog radicalere wijze beoefent dan zijn voorgangers. De filosofie is nog lang niet uitgedacht, is zijn credo. Het is absoluut verkeerd om de grote vragen uit het domein van het kritische denken te verbannen. De conclusies heeft hij al, alleen de premissen ontbreken nog.

Schellings roem snelt hem vooruit. Toen hij nog in Dresden woonde en de laatste zomer voor zijn professoraat in Jena samen met de gebroeders Schlegel, Wilhelm en Fritz, met Caroline, Novalis en Fichte doorbracht, was hij al een flink stuk op weg om de nieuwe troonopvolger van de kritische filosofie te worden. Koud in Jena aangekomen, gooit hij alles door de war.